

Сулайманов Эртабылды Жолдошевич, Исаков Болотбек Мухтарович
ТУУГАНДЫК СИСТЕМАСЫНДАГЫ АВУНКУЛАТ - “ТАЙЛАР ЖАНА
ЖЭЭНДЕР” МАСЕЛЕСИ

Сулайманов Эртабылды Жолдошевич, Исаков Болотбек Мухтарович
ПРОБЛЕМА АВУНКУЛАТА - “ТАЙЛАР И ЖЭЭНДЕР” В СИСТЕМЕ РОДСТВА
Suleymanov Ertabyldy Zholdoshevich, Isakov Bolotbek Mukhtarovich
THE AVUNCULAR PROBLEM IS “UNCLE AND NEPHEW” IN THE KINSHIP
SYSTEM

УДК. 397.4

Аннотация. Туугандык, биологиялык түшүнүктөгү эмес, социалдык түшүнүктөгү, тагыраак айтканда, тарыхый-этникалык түшүнүктөгү кубулуш. Туугандык системаны изилдөөдө биринчи орунда туугандардын ортосундагы туугандык аталыштарынын чектерин жана топторун аныктаган негизги компонент болгон туугандык түзүмдүн өзөгүн жана туугандык түзүмдүн мазмунун чагылдырган маселелер каралат. Туугандык терминдери, жашоодогу күнүмдүк тилдик мамиледе бир адамдын экинчи бир адамга кайрылуусу, же болбосо баарлашууда кайсы бир үчүнчү адамды атоо үчүн колдонулат. Туугандык системасындагы авункулат–таяке менен жээн ортосундагы мамиле өзөктүү түшүнүктөрдөн болуп эсептелет. Туугандык терминдердин ичинен “ата”, “эне” терминдери менен бир катарда авункулат-“таяке-жээн” туугандык терминдери өтө маанилүү орунду ээлейт. Макалада таяке менен жээн ортосундагы өзгөчө мамиле анализденди. Кыргыз элинде ошондой эле түрк тилдүү элдерде таякенин орду, маанилүүлүгү көнүлгө алынып, изилденди.

Негизги сөздөр. Туугандык системасы, туугандык мамилелер, бир тууган, эки бир тууган, туугандык терминдери, авункулат, таяке, жээн, кандаш туугандык, классификациялык система, сүрөттөөчү система, жээнчер, тогончор.

Аннотация. Родство, явление не в биологическом понимании, а в социальном, точнее, явление в историко-этническом понимании. При изучении системы родства в первую очередь рассматриваются вопросы, отражающие ядро структуры родства и содержание структуры родства, которые являются основным компонентом, определяющим границы и группы родственных имен между родственниками. Термины родства используются для обозначения отношения одного человека к другому в повседневных лингвистических отношениях в жизни или для обозначения любого третьего лица в разговоре. Авункулат–отношения между дядей и племянником являются основными понятиями в системе родства. Среди родственных терминов наряду с терминами “отец”, “мать” очень важное место занимают родственные термины авункулата-“дядя-племянник”. В статье анализируются особые отношения между дядей и племянником, были учтены и изучены значимость дяди у кыргызов и у тюркоязычных народов.

Ключевые слова. Система родства, родственные отношения, родство, свойство, термины родства, авункулат, дядя, племянник, кровное родство, классификационная система, описательная система, жээнчер, тогончор.

Annotation. Kinship is not a phenomenon in the biological sense, but in the social, more precisely, a phenomenon in the historical and ethnic understanding. When studying the kinship system, first of all, the issues reflecting the core of the kinship structure and the content of the kinship structure, which are the main component determining the boundaries and groups of related names between relatives, are considered. Kinship terms are used to refer to the relationship of one person to another in everyday linguistic relationships in life or to refer to any third person in conversation. Avunculate–the relationship between uncle and nephew are the basic concepts in the kinship system. Among related terms, along with the terms “father”, “mother”, a very important place is occupied by related terms of the avunculate-“uncle-nephew”. The article analyzes the special relationship between uncle and nephew, took into account and studied the importance of uncle among Kyrgyz and Turkic-speaking peoples.

Key words. *Kinship system, kinship relations, kinship, property, kinship terms, avunculate, uncle, nephew, consanguinity, classification system, descriptive system, geencher, togonchor.*

Этнографиялык адабияттарда туугандык системасы түшүнүгү дегенде, демейде, туугандык мамилелерди атоо үчүн колдонулган терминдердин топтомун түшүнүү кабыл алынган [1.16]. Бул аныктама, туугандык түзүмү менен туугандык терминдер ортосунда бирдей теңдик, окшоштук бар экендигин айгинелейт. Туугандык терминдери, жашоодогу күнүмдүк тилдик мамиледе бир адамдын экинчи бир адамга кайрылуусу, же болбосо баарлашууда кайсы бир үчүнчү адамды атоо үчүн колдонулат.

Туугандык түзүмдү изилдөөгө мындан жүз элүү жылдан ашуун мурда башат койгон окумуштуу, бул албетте, атактуу америкалык этнограф Л.Г.Морган болуп эсептелет (Морган, 1871; 1877; 1934). Кийинки мезгилдерде бул ишмердүүлүктү У.Риверс, Р.Лоуилер уланткан. Орусияда Моргандын эмгектери менен биринчилерден М.М.Ковалевский таанышкан. Андан кийинки Моргандын окууларына берилип колдонгондордун бири, Л.Я.Штернберг болду. Туугандык системасын, андагы өзгөчөлүктөрдү окумуштуулар А.М. Золотарев (1940), Д.А.Ольдерогте (1951), М.В. Крюковдор (1968; 1972; 1979) изилдеп, коомчулукка тартуулаган. Кыргыздардын туугандык системасына Н.П. Дыренкова (1927) А. Джумагуловдор (1960, Чүй жана Нарын областтарындагы элдин туугандык терминдери) өз эмгектерин арнашкан. Кийинки мезгилдерде бул маселеге Исраилова-Харьехузен (1999) ж.б. бир топ окумуштуулар кайрылып, илимий изилдөөлөрдү жүргүзгөн.

Атактуу кыргызтаануучу С.М.Абрамзондун “Кыргыздар жана алардын этногенетикалык, тарыхый-маданий байланыштары” аттуу эмгегинде, кыргыз коомунун уруулук-коомдук башаты патриархалдык кандаш туугандыктан башат алгандыгын, кийинки мезгилдерде, бул туугандык байланыштар уруу башчыларынын тегерегинде болуп, отурукташкан общиналык топтордун түзүлгөндүгүн белгилеген. С.М. Абрамзон андан ары Н.А. Аристов, Г.С. Загряжский, А. Соколовдор бул маселеге кайрылып, урук-уруулук түзүмүнүн калыптануусу жөнүндө маанилүү көз караштарын айтып кеткендиктерине токтолот [2.19].

Жогоруда аты аталган авторлордун көз карашында, учурдагы кыргыз коомундагы уруулук топтор убагында тарыхый кандаш туугандык бирикмелер болгон болсо, кийинки мезгилдерде алар чарбалык негизде жана С.М. Абрамзондун толуктоосу боюнча саясий кызыкчылыктары негизинде куралган коомчулукка айланган. Бул топтор “баатырдык заманда” калыптанып, өзөгүн (ядролун) бир нече кандаш тууган үй-бүлөлөр түзгөн. Мына ушул урук-туугандык коомдук уюштуруу кыргыздарда жана башка элдерде уруу-уруктарга бөлүнүүнү жана белгилүү туугандык терминдердин сакталуусун камсыздаган.

Туугандык системасынын терминдерин окуп үйрөнүү, түрк тилдүү элдердеги, анын ичинде кыргыз элиндеги терминдер тыкыр изилдөө ишмердүүлүгүн талап кылат. Изилдөөдөгү мындай кыйынчылык, туугандык системасындагы өзөктүү түшүнүктөрдөн болгон, “үй-бүлө формасынын туугандык системасына караганда тез өзгөргөндүгү менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан кийинки мезгилдерде туугандык мамилелердин байыркы замандан бери сакталып келе жаткандыгын жана ошол эле учурда, жаны үй-бүлө формасын байкап жатабыз. Ушундай кубулуш учурдагы түрк элдеринде да кездешет” [3.11].

Ал эми кийинки мезгилдерде кыргыздардагы урук-уруулук түзүм башка элдердегидей эле реалдуу коомдук түзүмдү чагылдырбай, “урук”, “уруу” түшүнүктөрү шарттуу түрдө колдонулуп калды. Ошентсе да, традициялуу чыгыш коомунда уруулук негиздеги коомдун социалдык-экономикалык жашоосун уюштурууда “урук”, “уруу” алгачкы уюштуруу формасы иретинде күчүн жоготкон жок. Бир уруктун, бир уруунун ичиндеги туугандык мамилелер кылым карытып, туугандар ортосундагы мамилелерди кайсыл бир денгээлде аныктап келди. Кыргыз элинде башка түрк тилдүү элдердегидей туугандык системасындагы туугандык терминдердин мааниси боюнча өзгөрүүсү коомдук мамилелердин өнүгүүсү менен коштолуп отурган. Кыргыз элиндеги туугандык системасында терминдер классификациялык жана сүрөттөөчү абалда кездешүүсү байкалат. *Бардык туугандык системаны Морган, классификациялык* (классификациялык эки вариантта, малай жана туран-гановандык, Түндүк Американын, Океаниянын

аралдарындагы жана Азиянын көпчүлүк аймактарындагы жергиликтүү элдерде жайылган), *жана сүрөттөөчү* (описательные, арий, семит жана урал элдери мүнөздүү), - деп бөлгөн. Классификациялык системага ал “ата”, “эне”, “уул”, “кыз” түшүнүктөрүн кошуп, бул түшүнүктөр бир эле сүйлөп жаткан тараптын өзүнүн гана жеке ата-эне бир туугандарын эмес, бүтүндөй бир катар муундагы улуу жана кичүү муундагы туугандарына да тиешелүү топторго жайылаарын айтып кеткен.

Кыргыз коомунда да, туугандык терминдер, мисалы, “чон ата” термини жеке бир индивиддин, сүйлөп жаткан тараптын чон атасы жөнүндө болушу мүмкүн, ошол эле учурда жалпы кайрылууда “чон атасынын агасы” же “чон атасынын инисине” карата айтылышы мүмкүн. Бул көрүнүш кыргыз коомундагы терминдер бир эле учурда классификациялык системага ошондой эле сүрөттөөчү системага тиешелүү болуусу мүмкүн экендигин айгинелейт.

Бул маселеде С.М. Абрамзондун “О некоторых терминах родства в тюркских языках”, - деген макаласына кайрылабыз. Улуу түрктаануучу окумуштуу, бул эмгегинде кээ бир түрк элдериндеги туугандык системасына тиешелүү болгон бир катар терминдерди байыркы түрк жазуу эстеликтериндеги сөздөр менен салыштырып анализдегенин көрөбүз. Ал өз сөзүндө, “В одной из моих работ уже ставился вопрос о необходимости пересмотра точки зрения А. Н. Бернштама, утверждавшего, что у племен, входивших в Восточнотюркский каганат, существовала *описательная система родства*” - деп, А.Н. Бернштамдын, “ЧыгышТүрк каганатындагы элдерде “сүрөттөөчү” терминдер болгон” – деген көз карашын өзгөртүү керек экендигин айтат [4].

С.М. Абрамзондун көз карашы боюнча, жогоруда аталган аймактагы түрк тилдүү элдердин туугандык системасынын өзөгүн классификациялык система түзгөндүгүн билебиз. Окумуштуунун айтуусунда, түрк тилдүү элдердин жазма эстеликтеринде көп учурда авторлор (жазма эстеликтин авторлору) чоң бир топко тиешелүү, же болбосо көпчүлүккө карата айтылган, жалпылык терминдерди колдонгондугун баса белгилейт. Ушул жазма эстеликтердеги терминдер жана изилдөө учурундагы терминдерди салыштыруу менен, түрк тилдүү элдердин басымдуу көпчүлүгүндө классификациялык система болгондугу аныкталган. С.М. Абрамзон андан ары, келечекте бул маселе окумуштуулардын тыкыр изилдөөсүнө муктаж экендигин, ошентсе да, Л.А. Покровскаянын байыркы түрк лексикасын учурдагы түрк тилдериндеги туугандык номенклатурасы менен салыштырууга аракеттенгендигин белгилөө менен, изилдөөсүнүн киришүүсүндө [5] Н.П. Дыренкова тарабынан анализденген кыргыздар боюнча материалдын негизинде [6], “түрк туугандык системасынын” өзгөчөлүктөрүнө токтолуп кеткендигин айтат.

С.М. Абрамзондун изилдөөлөрү жана башка маалыматтарга таянуу менен биз түрк тилдүү элдерде, анын ичинде кыргыздарда туугандык терминдердин дифференциациялануусу негизинен жаш өзгөчөлүгүнө жана жыныс өзгөчөлүгүнө жараша тиешелүү болгондугун байкайбыз. Эгерде кээ бир окумуштуулар терминдердин улуу-кичүүгө жана жынысына карата айтылуусун анализдөө менен чектелген болсо, кийинки мезгилдерде туугандык системасынын маанилүү бөлүгү болгон эне линиясы да изилдене баштаган. Мурда көчмөн жана жарым көчмөн болгон түрк тилдүү элдердин (алтайлыктар, тувиндер, хакастар, кыргыздар, казактар ж.б.) күнүмдүк жашоосунда *туугандык (родство) жана эки бир туугандык (свойство)* жакынкы мезгилге чейини эле чоң роль ойногон. Жогоруда аталган элдерде бул система менен нике нормасы да тыгыз байланышта болгон. Демек, байыркы түрк элдеринде эне линиясы да маанилүү болгон.

С.М. Абрамзон өзүнүн макаласында, В.В. Радловдун белгилүү сөздүгү боюнча эне линиясы түздөн-түз эске алынуу менен туугандык система жашагандыгын айтат. Конкреттүү мисал катарында биз кайрылган таяке-жээн маселеси келтирилген.

Туушкандыктын терминдери кыргыз тилинин негизги сөз байлыгына таандык. Туугандык системасына байланыштуу терминдерди изилдөөдө биз “Байыркы түрк сөздүгүнө”, К.К. Юдахиндин “Кыргызча-орусча сөздүгүнө жана Ф.А. Фиельструптун кыргыздар боюнча этнографиялык эмгектерине кайрылдык. Туугандык терминдердин ичинен “ата”, “эне” терминдери менен бир катарда авункулат - “таяке-жээн” туугандык

терминдери өтө маанилүү экендигин баса белгилеп кеткибиз келет. Жогоруда аталган сөздүктө (Древне-тюркский словарь) “тага-таяке - дядя опора (687-б.), тай - родство по материнской линии (688-б.), тайы - приносить жертву, поклоняться, тайынуу - поклонение” – деген терминдерге кеңири түшүндүрмөлөр берилген [7].

“Байыркы түрк сөздүгүндө” тайлар, таяке-жээн ортосундагы мамилеге байланыштуу терминдерди көрөбүз:

ТАУ I - тоо, гора (tay taiga gavusmas, kisi kisiga gavusar - гора с горой не сходятся, человек с человеком сойдутся. МК III 153);

ТАУ II - үйүр, стадо;

ТАУAJ III - таяке, дядя (МК III 238);

ТАУAM IV - чатыр, үйдүн чатыры, крыша;

ТАУ V - кулун, жеребенок, (tay atatsa at tinur, oyul eragsa ata tinur. МК I 206).

ТАУANG VI - таяныч, опора, (munumga tayangim - [ты] моя опора)[8].

Тай сөзүнүн эски түрк тилиндеги мааниси биз байкагандай, (биринчи маанисинде) тоо түшүнүгү менен байланыштуу, (экинчи маанисинде) жээни үчүн таякеси (үчүнчү маанисинде) тоодой таяныч – (бешинчи маанисинде), коргоочу жана колдоочу болоорун билдик. Туугандык системасындагы таяке журтунун жээндерге жакындыгы, аларга кам көрүүсү “авункулат” традициясы менен түшүндүрүлөт. (*Авункулат* (лат. *avunculus* — «*энеси жактан тууган, тайы, таякеси*», — *традициялык коомдо энесинин бир тууганы-таякеси менен жээни ортосундагы өз-ара өзгөчө мамилени жараткан социалдык институт*). Бул мамиле таяке менен жээн ортосундагы өтө жакындыкты шарттаган. Таякеси баланын атасына караганда көбүрөөк кам көрүү менен жээнине мурас калтырууда, коомдук статусун өткөрүп берүүдө чон роль ойногон. Жээни үчүн ал эч нерсесин аяган эмес. Короодон жээнине төрт түлүк малдан энчи (белек) берүүгө милдеттүү болгон. Жээни жагып, көзү түшүп калган төрт түлүктү таякеси сатып, же союп жок кыла алган эмес, себеби “жээни тандаган малды жок кылса короого чон жоготуулар келет” - деген ишеним болгон. Бул ишенимге байланыштуу Н.П. Дыренкованын эмгегиндеги маалыматтар боюнча түрк тилдүү элдерде өткөн мезгилдерде, “Жети бөрү жегенче жээнге берейин, жээн алсын” – деген сөз айтылып келгенин билебиз. Кийинки заманда аталган сөз “Жээн келгенче жети бөрү келсин” – деген өзгөрүүгө учураган. Бул маселеге карата маалыматтар Н. П. Дыренкова тарабынан Алтайдагы түрк тилдүү элдердин мисалында кеңири берилген[9]. Ушул жерден биз, “Эр тагайын тартат” – деген эл оозундагы учкул сөздү да кошуп, чечмелеп кетүүнү туура көрдүк. Бул сөздүн маанисинде, жээндин тайларына таянуусу, аларды ыйык тутуусу, алардан ар дайым колдоо күтүүсү байкалат. Ошондой эле, бул учкул сөз көптөгөн кылымдардан бери түрк тилдүү элдерде жана кыргыздарда таяке-жээн ортосундагы мамиле туугандык мамилелердин өзөгү болуп келгендигинен кабар берет. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө бул маселеге тиешелүү төмөнкү ойду кезиктиребиз: “*gadas guma uruk, ogdas oru tartar*” – ата жагынан туугандар ачууга алдырып мушташаар, эне жагынан туугандар бир тулпарга учкашаар.

Авункулатты түшүндүрүүнүн эки өзгөчөлүгүн окмуштуулар атап кеткен:

- авункулат - энелик филиациянын жөнөкөй жыйынтыгы, мында «бир тууган» (таякеси, тагасы) аялдын жана анын балдарынын жакын тууганы;

- авункулат - матрилокалдуу отурукташуунун жыйынтыгы, мында, үй-бүлөдө бир туугандын энеси башкарып турган учурда, эч кандай матриархатсыз жана матрилиниялык филиациясыз эле, «эрдин»-«атанын» көз каранды абалын түзөт. Авункулатта, үй-бүлө эненин кандаш туугандарынан турган социалдык топту чагылдырат: ага-иниси, эже-карындаштары жана алардын балдары. Этнографиялык материалдар күбөлөгөндөй, үй-бүлөлүк община патрилокалдуу никеде болуп, аялы күйөөсүнүн үйүнө көчүп барып жашаган учурда деле, аялдын балдары өзүнүн же болбосо аялдын атасынын тобуна таандык болгон. Алар кээ бир учурларда жаш бала чагынан эле өзүнүн эне үй-бүлөлүк тобуна жакын болуп, тагыраак айтканда аялдын бир тууган акесинин, балдардын таякесинин тобуна, өзүнүн эне линиясы боюнча топко өтүшкөн. Баланын эң жакын жана эң аксакал тууганы өз күйөөсүнүкүнө жашоо үчүн кеткен аялдын агасы, же болбосо карындашы менен кандаш агасы болгон. «Бул, өзүнүн эне линиясына тиешелүүлүк такыр номиналдуу эмес, ал бир

гана келип чыгуусун аныктоодо же болбосо, ат коюда гана эсепке алынбастан, реалдуу, факт түрүндө реалдуу, чарбалык, коомдук, идеологиялык өз уруусуна тиешелүүлүгүн билдирген[10].

Ал эми жээн термини боюнча ошол эле “Байыркы түрк сөздүгүндө” берилген. Бул маселеге С.М. Абрамзон да кайрылып: “В качестве конкретного примера возьмем термины, приводимые в ДТС: *jegiin* (с. 252), *jegin* (с. 253) и *tauj* (с. 526). - терминдери боюнча өзүнүн ойлорун айтат. Окумуштуу өз эмгегинде, жээн термини биринчи “*jegiin*” – *жегиин* жана экинчи “*jegin*” - *жегин* маанилеринде учурдагы “жээн” түшүнүгүн бергендигин, үчүнчүдө – “*tauj*” *таяке* маанисинде айтылаарын мисал келтирген. Бул түшүнүк боюнча С.М. Абрамзон, С.Е.Маловдун, Н.П. Дыренковалардын көз караштары бар экендигин жана алар да бул терминдер бир эле учурда индивидуалдык жана сүрөттөөчү системага тиешелүү экендигин, жээн термини кыргыздарда жана башка түрк тилдүү элдерде “жээнчер”, “тогончор” терминдери менен уланаарын айтып кеткен. Жээн-“туугандык” термини, жээн-небере, чер-сөзү (уменьшительный) – кичинекей жээн дегенди билдирген. Тогончор – сөзү (тоғ-родиться, доган), - тууган маанисинде, (чор) кичинекей тууган маанилеринде берилген.

Жыйынтыгында айтсак, таяке-жээн мамилеси кыргыз коомундагы негизги жашоону камсыздоочу, шарттоочу социалдык институттардан экендиги айкын болду. “Байыркы түрк сөздүгүндө” таяке-жээн мамилесине тиешелүү терминдер жөнүндө маалыматтан башка, бир топ туугандык системасына тиешелүү болгон сөздөр орун алган. Мисалы: тауа-прислонять, тауап-опора, доверяться, надеяться ж.б. Алардын ичинен бизди көбүрөөк кызыктырган маселе, тай сөзүнүн алгачкы мааниси (ТАҮ I - тоо, гора) -“ТОО” түшүнүгү болду. Аталган сөздүктө тоо сөзүнө байланыштуу “тагылдыр тоо” сөзүнүн келип чыгуусу да (анын ыйык тоо, деп которулуп келе жатканына карабастан) келечекте тилчилер, тарыхчылар аныктоосу зарыл болгон сөздөрдөн деп эсептейбиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Крюков М.В., 1972, с. 3; Семенов Ю.И., 1974, 16-б.
2. ошонун эле. 19-б.
3. караныз.: А б р а м з о н С.М . Формы семьи у дотюркских и тюркских племен Южной Сибири, Семиречья и Тянь-Шаня в древности и средневековье. — В кн.: Тюркологический сборник 1972 М., 1973, 300-б.
4. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков. М.; Л., 1946. 94-б.
5. караныз.: П о к р о в с к а я Л. А. Термины родства в тюркских языках. — В сб.: «Историческое развитие лексики тюркских языков». М., 1961, 25—26 беттер
6. Дыренкова Н. П. Брак, термины родства и психические запреты у киргизов. — В кн.: Сборник этнографических материалов № 2 Л .,1927
7. Киргизско-русский словарь. В двух книгах. Около 40 000 слов/Сост. К.К.Юдахин.-Ф.:Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии,1985. Кн.1.А-К. 504 бет
8. Древнетюркский словарь. Издательство “Наука” Ленинградское отделение. Ленинград 1969. 526-690 беттер
9. Дыренкова Н. П. Пережитки материнского рода у алтайских тюрок, 21—33беттер
10. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII веков. М.; Л., 1946. 94-б.